

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

I

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
ÉTUDES № 44/1
FONDATION DE SAINT MONASTÈRE DE HILANDAR

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Tome I

Mélanges offerts à Mirjana Živojinović

Rédacteurs

Dejan Dželebdžić, Bojan Miljković

Secrétaires

Bojana Pavlović, Miloš Živković

BELGRADE

2015

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 44/1
ЗАДУЖБИНА СВЕТОГ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Књига I

Зборник у част Мирјане Живојиновић

Уредници

Бојан Миљковић, Дејан Целебуић

Секретари

Милош Живковић, Бојана Павловић

БЕОГРАД

2015

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ
25. фебруара 2015. године.

Ова књига објављена је уз подршку
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

Књига I – Tome I

<i>Гордана Радојчић-Костић, Бојана Павловић, Библиографија академика Мирјане Живојиновић (Bibliographie de l'académicienne Mirjana Živojinović) -----</i>	15
<i>Предраг Коматина, О првом помену монаштва на Атону -----</i>	27
<i>Predrag Komatina, On the first reference to monasticism on Mount Athos -----</i>	33
<i>Andreas Rhoby, Lexikographisch-sprachliche Bemerkungen zu den byzantinisch-griechischen Urkunden des Heiligen Berges Athos -----</i>	35
<i>Андреас Роби, Лексикографско-језичка запажања о грчким светогорским исправама –</i>	60
<i>Jean-Claude Cheynet, Les Tzintziloukai -----</i>	61
<i>Жан-Клод Шене, Цинцилуке -----</i>	71
<i>Frederick Lauritzen, An Athonite assembly described in the Typikon of Monomachos ----</i>	73
<i>Фредерик Лаурицен, Атонски сабор према опису у Мономаховом типикy -----</i>	81
<i>Ploutarchos L. Theocharides, The old monastery of Saint Panteleemon on Mount Athos (Paliomonastiro), once of the Thessalonian (tou Thessalonikeos) -----</i>	83
<i>Плутархос Л. Теохаридис, Стари Манастир Светог Пантелејмона на Атону (Paliomonastiro), некадашњи Солунчев (tou Thessalonikeos) манастир -----</i>	91
<i>Љубомир Максимовић, Владар и манастир -----</i>	93
<i>Ljubomir Maksimović, The ruler and his monastery -----</i>	98
<i>Бојана Крсмановић, Акт прота Герасима о уступању Хиландара Србима -----</i>	101
<i>Војана Крсмановић, The act of protos Gerasimos on ceding Hilandar monastery to the Serbs -----</i>	112
<i>Ирена Шпадијер, Алегорија раја код Светог Саве и Стефана Првовенчаног -----</i>	113
<i>Irena Špadijer, The allegory of paradise in the writings of St. Sava and Stefan the First-Crowned -----</i>	126
<i>Бојан Миљковић, Хиландарски игумански штап -----</i>	127
<i>Војан Миљковић, Hegoumenos' baton of Hilandar monastery -----</i>	137
<i>Виктор Савић, Устав за држање псалтира и Хиландарски типик -----</i>	139
<i>Viktor Savić, Rules for the use of the Psalter and Typikon of Hilandar -----</i>	147
<i>Πασχάλης Ανδρούδης, Ο πύργος του Αγίου Σάββα στη Μονή Χελανδαρίου Αγίου Όρους –</i>	149
<i>Πασχалис Андрудис, Пирг Светог Саве у Манастиру Хиландару на Светој Гори -----</i>	164

<i>Смиља Марјановић-Душанић, Повеље за лимски Манастир Св. апостола и српски владар као ретник апостолима</i> -----	167
<i>Smilja Marjanović-Dušanić, Le corpus des chartes pour le monastère des Saints Apôtres sur le Lim et le souverain serbe comme isapostolos</i> -----	175
<i>Даница Поповић – Марко Поповић, Келије Манастира Св. Николе у Дабру</i> -----	177
<i>Danica Popović – Marko Popović, Kellia of the monastery of St Nicholas in Dabar</i> ----	186
<i>Љубомир Милановић, Illuminating touch: Post-resurrection scenes on the diptych from the Hilandar monastery</i> -----	189
<i>Љубомир Милановић, Додир просветљења: сцене Христових посмртних јављања на Хиландарском диптиху</i> -----	203
<i>Срђан Пириватрић, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља</i> -----	205
<i>Srđan Pirivatrić, Chronology of first charters of King Milutin, issued after the conquest of Skopje</i> -----	213
<i>Mihailo St. Popović, Das Kloster Hilandar und seine Weidewirtschaft in der historischen Landschaft Mazedonien im 14. Jahrhundert</i> -----	215
<i>Михаило Ст. Поповић, Манастир Хиландар и сточарство у историјској области Македонија у XIV веку</i> -----	225
<i>Olivier Delouis, Un acte de vente inédit de 1321: le monastère de Karakala et la famille des Kabasilas</i> -----	227
<i>Оливије Делуи, Један неиздати купопродајни уговор из 1321. године: Манастир Каракала и породица Кавасила</i> -----	249
<i>Драган Војводић, О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање Манастира Светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану</i> -----	251
<i>Dragan Vojvodić, On the time when the charters were issued, confirming king Dušan's donation of the monastery of St. George and the village of Uložište to Hilandar, and the church in Lipljan to the Hrusia Pyrgos</i> -----	257
<i>Antonio Rigo, Le Mont Athos entre le patriarche Jean XIV Calécas et Grégoire Palamas (1344–1346)</i> -----	259
<i>Антонио Риго, Света Гора између патријарха Јована XIV Калеке и Григорија Паламе (1344–1346)</i> -----	283
<i>Небојша Порчић, The Menologem in Serbian Medieval Document-Making</i> -----	285
<i>Небојша Порчић, Менологом у обликовању српских средњовековних докумената</i> --	298
<i>Срђан Шаркић, Стицање својине ἐξ ἀγορᾶς у грчким повељама српских владара</i> ---	299
<i>Srđan Šarkić, Acquisitions of property ἐξ ἀγορᾶς in Greek charters of Serbian rulers</i> ---	308
<i>Војана Павловић, Mount Athos in the historical work of Nikephoros Gregoras</i> -----	309
<i>Бојана Павловић, Света Гора у историјском спису Нићифора Григоре</i> -----	321
<i>Ђорђе Бубало, Логос формула у хрисовуљи цара Стефана Уроша Манастиру Лаври (1361)</i> -----	323
<i>Djordje Bubalo, The Logos-formula in emperor Stefan Uroš's chrysobull to the Great Lavra monastery (1361)</i> -----	337

Књига II – Tome II

<i>Φαίδων Χατζηαντωνίου</i> , Το κωδωνοστάσιο της Μονής Παντοκράτορος -----	339
<i>Федон Хадзиандониу</i> , Звоник Манастира Пантократор -----	357
<i>Станоје Бојанин</i> , Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар № 58 и № 59) -----	359
<i>Stanoje Bojanin</i> , Two lost charters of the Brankovićs' and their compilation (Chilandar № 58 and № 59) -----	382
<i>Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα</i> , Άγνωστες βυζαντινές επενδύσεις εικόνων από μονές του Αγίου Όρους -----	385
<i>Katja Loverdou-Tsigarida</i> , Непознате иконе са оплатом из светогорских манастира -----	395
<i>Миодраг Марковић</i> , О представама Светог Саве Српског у Ватопеду, с посебним освртом на фреску у Параклису Светог Димитрија -----	397
<i>Miodrag Marković</i> , About representations of St Sava of Serbia in Vatopedi monastery, with special focus on fresco in the parekklesion of St Demetrios -----	406
<i>Raul Estangüi Gomez</i> , Actes autographes de l'empereur Manuel II Palaiologos conserves dans les archives du Mont Athos -----	409
<i>Раул Естангуи Гомез</i> , Аутографски акти цара Манојла II Палеолога сачувани у светогорским архивима -----	426
<i>Тамара Матовић</i> , Μετά θάνατον δῶρον у светогорским актима -----	427
<i>Tamara Matović</i> , Μετά θάνατον δῶρον dans les actes des monastères de l'Athos -----	441
<i>Гордана Јовановић</i> , О повељи деспота Ђорђа, Јована и деспотице Ангелине Манастиру Светога Павла на Светој Гори 1495, 3. новембра, у Купинику -----	443
<i>Gordana Jovanović</i> , The charter of despot Đorđe, Jovan and despina Angelina issued to the monastery of St Paul on Mount Athos on November 3, 1495, in Kupinik -----	455
<i>Гојко Суботић</i> , Припрата Саборне цркве у Кареји почетком XVI века -----	457
<i>Gojko Subotić</i> , Le narthex de l'église cathédrale à Karyés au début du XVI ^{ème} siècle -----	465
<i>Νίκος Διονυσόπουλος</i> , Γυναικείες παρουσίες στο Άγιον Όρος: τα οικογενειακά πορτρέτα της Έλενας Ράρες και της Ρωξάνδρας Λαπουσνεάνου, πριγκιπισσών της Μολδαβίας, στις Μονές Διονύσιου και Δοχειαρίου (16 ^{ος} αι.) -----	469
<i>Никос Дионисопулос</i> , О присуству жена на Светој Гори: породични портрети принцеза Молдавије Јелене Рареш и Роксандре Лапушњану у манастирима Дионисијату и Дохијару (XVI) век -----	482
<i>Зоран Ракић</i> , Заставице четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци Манастира Хиландара -----	485
<i>Zoran Rakić</i> , Headpieces of tetraevangelia Nos. 33 and 69 in the library of the Hilandar monastery -----	493
<i>Ђорђе Трифуновић</i> , Упутство за одређивање хронологије у старим српским рукописима (рукопис Манастира Хиландара бр. 125) -----	495
<i>Đorđe Trifunović</i> , Instructions on determining chronology in old Serbian manuscripts (Hilandar monastery manuscript No 125) -----	503

<i>Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας</i> , Άγνωστη εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε στη Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος -----	505
<i>Εφθymiος Η. Цигаридаc</i> , Непозната икона Емануила Занеа у Манастиру Великој Лаври на Светој Гори -----	510
<i>Снежана Јелесијевић</i> , Карејски типик у препису јеромонаха Арсенија Суханова ----	513
<i>Снежана Елесиевич</i> , Карейский устав в списке иеромонаха Арсения Суханова ----	526
<i>Дејан Целебдић</i> , Две неиздате <i>омологије</i> о хиландарској Келији Светих Архангела у Кареји из друге половине XVII века -----	527
<i>Dejan Dželebdžić</i> , Two unpublished <i>homologiai</i> concerning the Hilandar cell of the Holy Archangels in Karyes from the second half of the 17 th century -----	539
<i>Kyriell Pavlikianov</i> , Il culto di San Costantino imperatore nei monasteri del Monte Athos --	541
<i>Кирил Павликианов</i> , Култ светог цара Константина у манастирима Свете Горе ----	548
<i>Татјана Стародубцев</i> , Икона Ваведeња са Светим Савом и Симеоном Српским и Светим Харалампијем у Црквеном византијском музеју у Митилини -----	549
<i>Tatjana Starodubcev</i> , The icon of the Presentation of the Virgin in the Temple with Sts Sava and Symeon of Serbia and St Charalambos in the Ecclesiastical Byzantine Museum at Mytilini -----	564
<i>Даница Петровић</i> , Хиландарски појци-писари у XVIII веку -----	567
<i>Danica Petrović</i> , Hilandar chanter-scribes in the 18 th century -----	577
<i>Милош Живковић</i> , Иконографска забелешка о сликарству хиландарског католикона: представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог у ексонартексу ----	579
<i>Miloš Živković</i> , An iconographic note on the wall paintings of the katholikon of the Hilandar monastery: the depiction of St. Sisoes above the grave of Alexander the Great in the exonarthex -----	586
<i>Νικόλαος Αργ. Μερτζιμέκης</i> , Περί της Ξενοφοντινής <i>ἀμπελικῆς</i> του Αγίου Φιλίππου και τών σχέσεων των μόνων Ξενοφόντος και Χελανδαρίου. Ιστορική έρευνα των αθωνικών πηγών -----	589
<i>Николаос Арг. Мерзимекис</i> , О ксенофонтском <i>винограду</i> Светог Филипа и везама Ксенофонта и Хиландара. Историјско истраживање атонских извора -----	597
<i>Весна Пено</i> , Хиландарски појци и писари новијег доба -----	599
<i>Vesna Peno</i> , The Hilandar monastery chanters and scribes of modern time -----	605
<i>Jelena Bogdanović</i> , Le Corbusier's testimonial to Byzantine architecture on Mt. Athos --	607
<i>Јелена Богдановић</i> , Ле Корбизијеово сведочанство о византијској архитектури на Светој Гори -----	622

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ХРОНОЛОГИЈА ПРВИХ ВЛАДАРСКИХ АКТА КРАЉА МИЛУТИНА ИЗДАТИХ ПОСЛЕ ОСВАЈАЊА СКОПЉА*

Рад је посвећен проблему хронологије владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, који се тичу манастира Свети Ђорђе, Свети Никита и Хиландар. Проблем се разматра с обзиром на хронологију краљевог освајања Скопља, која је предмет посебне анализе, као и на неке особености владарских аката издатих пре и после краљеве женидбе кћерком византијског цара 1299. године.

Кључне речи: владарска акта, повеље, Скопље, Манастир Хиландар, Манастир Свети Ђорђе – Горг, Милутин, Андроник II, сродство владара.

Склапање брака српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде у пролеће 1299. године средишња је тачка мировног споразума којим су тада окончани дугогодишњи византијско-српски сукоби. Мир запечаћен браком и сродством са византијским царем учврстио је краљеву власт над низом новоосвојених области, укључујући и скопску, и отворио нов период у односима са Манастиром Хиландаром.¹ Сматра се да је један од најранијих сачуваних аката које је краљ издао у новонасталим околностима хрисовуља Манастиру Светог Ђорђа, званом Горг, који се налазио у близини Скопља, на реци Серави. Оригинал акта није сачуван, а модерно издање је урађено на основу постојећих непотпуних преписа, од којих један садржи датум, 6808. тј. 1299/1300. годину. Други сачувани краљев акт је потврдна хрисовуља издата Манастиру Хиландару за Келију Свете Петке, смештену у селу Тморани, такође у близини Скопља,

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* – који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ За значај последњег Милутиновог брака за његове односе са Манастиром Хиландаром, као и за односе Манастира са византијским царевима в. *М. Живојиновић*, *Историја Хиландара*, I, Београд 1998, 123 сл; *Б. Ферјанчић*, *Хиландар и Византија, Манастир Хиландар*, пр. *Г. Субојић*, Београд 1998, 49–62, 56.

у оквиру истоимене управне области. Исправа је оригинал, без датума, а у научној је литератури устаљено приближно датовање у 1300. годину, на основу података из повеље који показују да је поклон учињен после краљевог освајања Скопља и орођавања са византијским царем. Из једног од краљевих аката издатих Хиландару у то време види се, без обзира на његову недовољно јасну рукописну традицију, да је Милутин после освајања скопске области обновио Манастир Светог Никите и да га је касније, после орођавања са византијском владарском породицом, поконио хиландарском Пиргу Хрусија.² Настојали смо да на основу података из ових повеља и из других извора, у могућој мери, реконструисамо везу општих политичких околности и хронологије краљевих аката за манастире Свети Ђорђе и Хиландар. Поред старосрпског дипломатичког материјала, користили смо зборник животописа од архиепископа Данила II и списе византијских историчара, у првом реду Георгија Акрополита и Георгија Пахимера, као и нешто позније Нићифора Григору и Јована Кантакузина, а најзад и песника Манолја Фила.³ Иако је веза између владавине над Скопљем и његовом обласћу, владарских одлука о црквеним имањима и издавања одговарајућих аката очигледна, проблем лежи пре свега у ограничености дипломатичког и другог изворног материјала, који чини да хронологија честих промена власти у Скопљу не може бити са сигурношћу успостављена. Тако византијски писци који делом или у целини покривају период друге половине XIII века, дакле Акрополит, Пахимер и Григора, Скопље уопште не спомињу, док прво сведочанство о релативном значају града у том периоду налазимо код архиепископа Данила II, потом и у Кантакузиновим мемоарима.⁴

Поћи ћемо, најпре, од хрисовуље о Светој Петки. У акту се налазе значајни подаци о претходној историји келије, које ћемо парафразирати: „краљевство ми“ (тј. краљ Милутин) сазнало је да његов отац, светопочивши краљ (тј. краљ Урош), приложио Хиландару Келију Света Петка, која се налази у месту Тморани у скопској области (излажу се подаци о историји келије), а која је одступила од манастира онда када је и скопска страна одступила од „краљевства

² Хрисовуље су коришћене према последњем издању, в. Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, ред. Д. Синдик, Београд 2011 (= Дипломатар), бр. 92 (хрисовуља Манастиру Светог Ђорђа), 315–329, бр. 93 (хрисовуља Хиландару о Келији Свете Петке), 331–333; бр. 104 (хрисовуља Хиландару, названа општа, мада би одговарајући назив био збирна) 380–382 (А), 381–383 (В); о рукописима, старијим издањима и датирању в. исто, 315–316, 331–332, 364–365.

³ Georgius Acropolites, I, ed. A. Heisenberg, Studgardiae 1903 (= 1978²; = Acropolites); George Pachymères relations historiques, I-V, ed. A. Failler, Paris 1984–2000 (= Pachymeres); Nicephori Gregorae Byzantina historia I-II, ed. L. Shopenus, Bonnae 1829–1830; III, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1855 (= Gregoras); Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Shopeni, Bonnae 1828–1832; превод на српски и коментар појединих одломака: Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986. (= ВИИНЈ VI); Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (= Данило); превод: Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, прир. Г. Мак Данијел, Д. Пејровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Пејровић, Београд 1988 (= Данило, превод).

⁴ Акрополит спомиње Скопље само једанпут, у контексту великог похода Јована Ватаца 1246. године (Acropolites I, 78), у Пахимеровом спису се оно уопште не спомиње, док се код Григоре појављује тек у контексту описа посланства на српски двор, које је сам предводио у пролеће 1327. године (Gregoras I, 380).

нашег“ (тј. краљевства краљевих предака, Немањића); када је „краљевство ми“ узело скопску страну, повратило је манастиру споменуто келију, а када је Бог изволео да сатвори сродство „краљевства ми“ са превисоким царем Грка, овај му је даровао скопску страну; стога је „краљевство ми“ издало хрисовуљу о датом поклону као потврду, а такође је замолило и „господина и оца“ (тј. цара Андроника Палеолога) да манастиру изда златопечатни акт као потврду за будуће векове.⁵ Подаци су у науци одавно познати и коришћени су у више наврата, за просопографију ктитора, историју манастира и саме келије, као и за општију политичку историју, да би се успоставила хронологија промена власти над скопском облашћу. Мада би вредело осврнути се опширније на питања када је краљ Урош освојио Скопље и када је тамо обновљена византијска власт, и уопште на честе промене врховне власти над овим градом током друге половине XIII века, то није у непосредној вези са темом и може остати за неку другу прилику.⁶ Дакле, српски краљ Урош је као господар Скопља и његове области поконио Келију Света Петка Манастиру Хиландару, а келија је потом одузета манастиру онда када је и Скопље „одступило од краљевства нашег“, што се такође везивало за време Урошеве владе.⁷

Обнова византијске власти над градом посредно је посведочена у Милутиновом житију од архиепископа Данила II. Према његовом исказу, власт византијског цара је „тих дана“, у које спада и почетак владе краља Милутина, дакле 1282. године, сезала до Липљана, што свакако значи да је у том тренутку у власти цара Михаила VIII Палеолога било и Скопље.⁸ Међутим, не може се са сигурношћу рећи када је такво стање успостављено. О власти Михаила Палеолога над Скопљем остало је трага још и у знатно познијој мемоарској историји Јована Кантакузина, који на једном месту, говорећи о догађајима из 1350. године, каже да је Скопље отргнуто од државе Римљана управо од времена Михаила Палеолога. Треба приметити да писац у свом исказу не везује губитак Скопља за Србе или неког српског владара, мада о томе говори у контексту свог сукоба са Стефаном Душаном, тј. Србима.⁹ Наредни српски краљ Милутин је већ у почетку своје владавине, током 1282. године, још увек за владе цара Михаила VIII Палеолога, предузео свој познати поход у византијске земље, када је освојио и Скопље.¹⁰ Сматра се да је тада и Келија Света Петка враћена Хиландару, а да је

⁵ Дипломатар, бр. 93, 331–333.

⁶ Уп. С. *Пиривајрић*, Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“ (Une hypothèse sur l'origine du tsar de Bulgarie Constantin Asen "Tich"), ЗРВИ 46 (2009) 313–331, 325–327.

⁷ *Л. Славева*, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, ур. В. *Мошин*, Скопље 1975, 252; *Живојиновић*, Историја Хиландара I, 118, 147, 149, 154, 163, 186, 219, 232. За историју келије в. *Славева*, нав. дело, 253–254; за старији период в. *Б. Ферјанчић*, Севаст и протосеваст Прибо, Зборник Филозофског факултета у Београду 15–1 (1985) 91–96.

⁸ Данило, 107; Данило, превод, 112.

⁹ *Santacuzenos III*, 133. Овај Кантакузинов исказ не повезује освајање Скопља са Милутином, в. В. *Сјанковић*, Краљ Милутин (1282–1321), Београд 2012, 76–77.

¹⁰ *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952, 191; *Г. Остџорски*, Историја Византије, Београд 1959, 434, 456; *Љ. Максимовић*, Почети освајачке политике, Историја српског народа, I, Београд 1981 (= ИСН I), 437–448, ИСН, I, 439 сл; *A. Ducellier*, *Balkan Powers: Albania, Serbia and Bulgaria (1200–1300)*, ed. *J. Shepard*, *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, c.500–1492, Cambridge 2008, 779–802, 801.

постојећа потврдна повеља о томе издата после склапања мировног споразума из пролећа 1299. године. Враћање келије која је од манастира отпала „када и Скопље од краљевства нашег“ подразумевало је и издавање одговарајућег, несачуваног акта о том чину. Исто питање вреди и за Манастир Светог Ђорђа, као и Светог Никите, који је краљ обновио по освајању Скопља, а приложио хиландарском пиргу после склапања брака са Симонидом. Када су, међутим, ти акти издати?

Милутинова повеља за Манастир Светог Ђорђа садржи један за то питање индикативан податак. Низ владара споменутих у уводном делу повеље као ктитори и приложници овог манастира завршава се именима краља Уроша, наведеног као „родитељ краљевства ми“, и Андроника Палеолога, без формуле која изражава сродство.¹¹ Та околност није запажена при ранијим издањима те повеље. Одсуство податка о сродству Милутина са Андроником Палеологом, које се у свим документима издатим после 1299. редовно наводи, као и једноставан увид у постојећи рукописни материјал, упућују на претпоставку да је Милутин за Свети Ђорђе заправо издао две повеље. У последњем издању, које смо и ми користили, дат је интегрални текст три фрагмента преписа: словом А обележен је фрагмент који садржи почетни део (укључујући списак владара), док су словом Б и В означени фрагменти у наставку, односно завршетку акта, при чему фрагмент В у завршном делу садржи и датум, 6808. тј. 1299/1300. годину.¹² Издавач је, како изгледа, пошао од тога да се ради о деловима три различита преписа истог акта, као и да сваки од тих преписа садржи само по део акта. Међутим, фрагмент обележен словом А јесте препис почетног дела акта који је морао бити издат пре склапања брака тј. пре пролећа 1299. године, с обзиром на то да ауктор у њему не спомиње своје сродство са византијским царем. Затим, тзв. фрагмент Б део је истог рукописа, коме недостаје завршни део а према томе и датум, док је тзв. фрагмент В заправо препис већег дела, али не и почетног, друге, касније издате повеље, чији је датум, 1299/1300. година, сачуван. Свакако су се, дакле, експозиције двеју повеља разликовале с обзиром на чињеницу да су два владара 1299. године склопила мир, да је између њих успостављено сродство и да је освојене области краљ добио од свога таста тј. „оца“ у мираз, а посебно је питање у којој мери су се разликовале диспозиције прве и друге повеље.

Неопходно је, међутим, направити краћи екскурс и укратко размотрити питање у којој је мери краљ Милутин изражавао своје сродство са византијским царем Андроником II. Расположиви материјал је, разуме се, непотпун, како дипломатички тако и епиграфски. Ипак, могуће је изнети нека општа запажања. Сродство са царем се спомиње у актима издатим дестинатарима у областима освојеним од царства, док у другим актима о њему нема спомена.¹³ Сачувани натписи у црквама, ктиторски или они крај историјских портрета, показују извесну доследност утолико што се, с протоком времена, српски краљ више није позивао на сродство са византијским царем. Сродство је споменуто у Љевишкој,

¹¹ Дипломатар, бр. 92, 317.21–22.

¹² Дипломатар, бр. 92, 315–316.

¹³ Дипломатар, 547, 571; изузетак је бр. 147 али се ради о познијој преради, у коју су унети одломци из краљевог животописа од архиепископа Данила II, в. нап. бр. 28.

није споменуто у Старом Нагоричану и Студеници, док је у Грачаници споменуто само индиректно.¹⁴ Извесно је да у годинама које су непосредно уследиле Милутиновој женидби Симонидом у српским је споменицима уз Андрониково име увек навођена формула о краљевом сродству са царем. Изузетак је, на први поглед, Милутинова повеља Хиландару за Пирг на мору, тј. Хрусију, за коју се сматра да је оригинал, а на основу податка о индикту и години закључује да је издат 1302. или 1300. године.¹⁵ Према најновијем мишљењу, међутим, повеља није оригинална.¹⁶ Биће да је то разлог за несагласност хронолошких елемената који се налазе у завршним редовима повеље, где се осим године и индикта налазе и други хронолошки елементи, сунчев и месечев круг, на основу којих се могући хронолошки оквир издавања акта шири на период од 1290/1. до 1301/2. године.¹⁷ Индикт одговара месечевом кругу, што говори у прилог каснијем датуму. Без обзира на проблем хронологије, исказ „...Доврши се овај храм у дане благоверног цара кир Андроника и сина његовог кир Михаила, за прота Јоаникија и за хиландарског игумана Киријака...“ као да је у повељу унет са натписа, чији аутор, разуме се, није била краљева канцеларија. Уосталом, наведени исказ се налази у делу повеље који је канцеларија, по свој прилици, преузела са нацрта који јој је поднео игуман Киријак. Треба додати и да се спомен Михаила IX Палеолога не може узети као аргумент за сужавање хронолошког оквира на време после 21. маја 1294. године, када је он проглашен и крунисан за василевса и автократора, јер се у ктиторским натписима он наводи уз свог оца и пре овог датума, свакако већ од проглашења за василевса, до чега је дошло вероватно још 1281. године.¹⁸ Овај акт је, дакле, само на први поглед изузетак по питању начина на који је краљ Милутин спомињао свога таста.

Ради макар приближног одређивања датума издавања прве Милутинове хрисовуље за Горг, а према томе, уз дужну резерву, и првог краљевог акта за Свету Петку, морамо се поново осврнути на шири историјски контекст, то јест на тадашње српско-византијске односе.

У историографији се као утврђена чињеница узима да је краљ Милутин започео освајања византијских области још у почетку 1282. године, убрзо по преузимању власти.¹⁹ Према исказу архиепископа Данила II, главном и знатно познијем извору за историју првих краљевих освајања, она су се одвијала као низ од три похода, започетих за живота Михаила VIII. Краљев животописац наводи да је он најпре освојио оба Полога са градовима и облашћу, Скопље,

¹⁴ Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, бр. 22–24, 44–47; Б. Тодић, Грачаница. Сликаство, Приштина 1999, 108; о развоју Милутинове титулатуре у овом погледу в. С. Ђурчић, Грачаница. Историја и архитектура, Приштина 1999, 41 н. 19.

¹⁵ Дипломатар, бр. 99, 349–351.

¹⁶ Према усменом саопштењу А. А. Турилова.

¹⁷ За примедбе о хронологији и оригиналности повеље за хиландарски пирг на мору срдачно се, и овом приликом, захваљујем Мирјани Живојиновић.

¹⁸ О променама у владарском статусу Михаила Палеолога в. Б. Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24/25 (1986) 307–384, 324–330. Михаило Палеолог је наведен уз свог оца, као владајућег цара, у једном натпису из 1291/2. године, cf. S. Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece, Wien 1992, no. 26b, 79–80; уп. и друге примере, по. 2, по. 28.

¹⁹ В. нап. бр. 10.

Овче Поље, Злетово и Пијанец, а затим говори о византијској противофанзиви, односно походу који је стигао до Липљана и Призрена и завршио се погибијом вође татарских најамника у византијској служби. С добрим разлозима се сматра да се ради о походу о коме су по једну кратку вест оставили Пахимер и Григора, а који се датира у 1283. годину.²⁰ Према Данилу Милутин је потом, после кратког периода мира, поново отишао у византијске области, овога пута заједно са братом Драгутином. Пошто су браћа прославила Божић у грчким областима, Милутин је са својом војском стигао до граница Свете Горе и прошао области Струме, Сера, Христовоља и друге околне стране. По окончању овог похода, Драгутин, тада већ сремски краљ, вратио се у своју државу. После неког времена уследио је поход на Дебар и Кичево са њиховом обласћу, који је краљ водио са својим савезницима из неких неименованих околних земаља. Не улазећи овом приликом у детаље тих похода и тог периода Милутинове владавине, закључили бисмо да је он могао бити окончан најраније крајем 1284. године.²¹ Одавно је запажена чињеница да се у једној песми дворског песника Манојла Фила, насталој почетком 14. столећа и посвећеној подвизима Михаила Главаса Тарханиота, спомиње његово освајање Овчег Поља, Морозвижда, Скопља, Славиштва, Пијанеца, области око Струме са Струмицом, и Дебра, дакле готово истоветан списку који се налази у Милутиновом житију архиепископа Данила II.²² Управо спомен области Струме и града Дебра, који је у почетку владе Андроника II био у византијским рукама, омогућава да Главасов поход о којем говори Манојло Фил датирамо после Милутиновог освајања у Струме и Дебра о којем говори Данило II. То упућује на закључак да је Михајло Главас у једном тренутку, а најраније 1285, повратио све византијске области које је Милутин освојио 1282–1284. године. Овде предложена најранија хронологија Главасовог похода, 1285. година, проистиче из општег историјског оквира: византијска победа код Берата 1281. године отворила је период опадања власти Анжујаца у Албанији и Новом Епиру и слабљење сепаратистичке државе под влашћу епирске гране Анђела, чему је, поред осталог, уследило Главасо освајање Драча и околине, по свему судећи управо крајем 1284. године. На плану великих успеха Палеолога у областима Епира и Албаније, на изванредан начин осигураних нестанком Карла Анжујског са сцене почетком 1285. године, створили су се услови за одлучније наступање према српском краљу и повратак освојених области под окриље царства.²³ Како год, датирање набројаних Главасових успеха

²⁰ Pachymeres, 21–23; Gregoras, I, 159; в. коментар у Љ. Максимовић, Георгије Пахимер, ВИИИЈ VI, 31–33.

²¹ За хронологију в. *Јиречек*, Историја Срба I, 191; посебно *М. Динић*, Област краља Драгутина после Дежева, Глас САН ССН (1951) 61–82, 67–70 (= *М. Динић*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 123–147, 130–133); уп. *Максимовић*, ИСН, I, 439–441.

²² Manuelis Philae armina ex codicibus Escorialensis, Florentinis, Parisinis et Vaticanis, ed. E. Miller, I-II, Paris 1855 (= Amsterdam 1967), II, 253.301–254.319. Данило, 108–114; Данило, превод, 113–116. За животни пут Михаила Главаса в. *М. Марковић*, Михаило Главас Тарханиот – ктигор манастира Трескавца, Зограф 38 (2014) 77–98, са старијом литературом.

²³ Детаљан преглед византијске политике на западним границама царства в. у *D. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267–1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages, Cambridge 1984, 25–33, за Главасова освајања у Албанији в. 28 н. 72; хронологија византијског освајања Драча: *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au moyen age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle,

у доба византијске противофанзиве 1283. године или у време непосредно пре брачних преговора византијског и српског двора, тј. у сам крај XIII века, мора отпасти.²⁴ Дакле, стање на византијско-српској граници које је својим успешним походом успоставио Михаило Главас, 1285. године или убрзо потом, променило се крајем 13. века, услед успеха српског краља у дуготрајном пограничном рату, у којем се на његовој страни борио познати византијски пребег Котаниц. Друго и коначно Милутиново освајање Скопља требало би, према томе, датовати у време блиско брачном споразуму који је 1299. године склопљен управо због недавних краљевих успеха. Савремени византијски историчар Пахимер, додуше, о томе говори сасвим уопштено.²⁵ Изгледа нам да би коначно Милутиново освајање Скопља требало везати најпре за 1295. или 1296. годину, у доба када је од царства узео важан приморски град Драч.²⁶ Уз све то, траг о постојању хрисовуље Андроника II за Манастир Светог Ђорђа иде у прилог претпоставци о нешто

Thessaloniki 1981, 260–262; *idem*, *Balkan Powers*, 799; без улажења у проблем: *M. Dourou-Iliopoulou*, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄* (1266–1285), *Athena* 1987.

²⁴ Уп. *H. Радосевић*, Манојло Фил, Византијски извори VI, 593–594 н. 5, са прегледом старије литературе. Љ. Максимовић је с резервом повезао податке из Филове песме са подацима других извора о византијском походу у Србију 1283. године, в. *исти*, Котаниц Торник, ЗРВИ 28/29 (1991) 183–191, 189 н. 35 (= *Љ. Максимовић*, Византијски свет и Срби, ур. *Т. Живковић*, Београд 2008, 313–321, 320 н. 40). Ј. Леондијадис, аутор просопографске студије о породици Тарханиот, ове Филове податке датира у деведесете године XIII века, в. *I. G. Leontiadis*, *Die Tarchaniotai. Eine Prosopographisch-Sigillographische Studie*, *Thessaloniki* 1998, 71 н. 273; уп. *К. Маринов*, Михаил Дука Глава Тарханиот и крепости Гема в конце XIII в. *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. *M. Kaimakova, M. Salamon, M. Smorag-Rozyska* (*Byzantina et Slavica Cracoviensia* 5) *Cracow* 2007, 267–284, 267 сл.; *М. Бошкоски*, Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век, Скопје 2009, 194–195.

²⁵ *Pachymeres* III, 258, 299; в. коментар у *Максимовић*, Пахимер, 34–37. Ј. Мавроматис је својевремено датирао Милутиново освајање Скопља у деведесете године, тј. близу 1297. године, одбацивши без убедљивог аргумента хронологију која проистиче из архиепископа Данила и Милутинов поход везао за 1282. годину, *L. Mavromatis*, *La prise de Skopje par les Serbes: date et signification*, *TM* 5 (1973) 329–334, 330, 333; *idem*, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, *Thessalonique* 1978, 29 sq. За Мавроматисову аргументацију в. *Максимовић*, ИСН, I, 439–440 н. 13; осим тога, у разматрању хронологије Милутинових освајања аутор није узео у обзир податке о Главасовим освајањима из савезу са византијским Фила. С друге стране, уважавајући резерву Мавроматиса према подацима Данила и Кантакузина, Ц. Фајн је закључио да су његови аргументи, у недостатку извора, углавном посредни и да се питање освајања Скопља мора оставити отвореним, cf. *J. V. A. Fine*, *The Late Medieval Balkans*, *Ann Arbor* 1987, 219. Недавно је В. Станковић посветио посебну пажњу питању хронологије освајања Скопља, в. Краљ Милутин, 71–82. Аутор, слично као раније Ј. Мавроматис, сматра да, будући хагиографски мотивисано и уобличено, „безвремено“ уводно излагање архиепископа Данила II о Милутину не пружа довољно чврсту основу за датирање његовог освајања тог града у 1282. годину и закључује да категорични одговор на питање када је Скопље заузето није могуће дати, као и да се могућност да се то догодило тек у годинама које су непосредно претходиле преговорима о савезу са византијским царем (тачније 1296. или 1297. године), мада се не може са сигурношћу потврдити, чини најизвеснијом. Без намере да овде изложимо потпунији осврт на ауторове тезе, указали бисмо, ипак, на давно примећену чињеницу да Данилов исказ о Милутиновим походима садржи значајне хронолошке референце, а и на то да аутор није узео у обзир изворну вредност поеме Манојла Фила, а промакли су му и поједини подаци расположивог дипломатичког материјала.

²⁶ О освајању Драча в. *Јуречек*, *Историја Срба* I, 193; *Максимовић*, ИСН I, 445; *Nicol*, *op. cit.*, 67–68; *Ducellier*, *Façade maritime*, 327–329 (који допушта да је Милутин освојио Драч можда већ крајем 1295. године); cf. *idem*, *Balkan Powers*, 801 n. 116 (текст овог аутора је тенденциозно конципирано поглавље са лоше одабраном, често веома застарелом библиографијом: нпр. аутор Милутиново освајање Драча доводи у вези са смрћу господара Тесалије Јована Анђела, за којег је, међутим, одавно утврђено да је умро не 1296. већ 1289. године; в. такође и карактеристичне

дужој власти тога цара над Скопљем него што се у научној литератури већином узима.²⁷ Аутори два најважнија наратива о Милутиновим освајањима, Пахимер и Данило II, имали су, с обзиром на сврху и дух сопствених исказа о краљевим ратовима у византијским областима (један је исказ претежно ламентативног, други лаудативног карактера), свако својих разлога да не износе детаље и обрте у тим дугогодишњим сукобима. Из њихових списа, који, заправо, говоре о различитим догађајима, може стећи погрешан утисак да су се краљева освајања догодила у једном таласу, док су се у стварности, како то извори, изгледа нам, довољно јасно показују, освајања одвијала у два налета, најпре између 1282–84, а потом (приближно) 1295–96. године, после вишегодишњег пограничног ратовања. Тако се догодило да је поједине области, као што је скопска, краљ Милутин заправо два пута освајао од византијског царства. Трећи наратив о Милутиновим освајањима у византијским областима налази се у споменутој збирној хрисовуљи Хиландару и заправо је старији од споменута два: у њему стоји да је Милутин на молбу хиландарских монаха сазидео Пирг Хрусидја, тј. омогућио његову изградњу, затим да је молитвама Светих Симеона и Саве освојио скопску, овчеполску, полошку и дебарску област и потом постао зет Андроника Палеолога који му је те области дао у мираз.²⁸ Освајања наведена у повељи односе се на време непосредно пре склапања његовог брака са Симонидом, тј. на 1295–96. а не на 1282–84. годину. Формално гледано, постоји и четврти исказ о Милутиновим освајањима, онај из повеље за улијаре, али је он у ствари само познија традиција Даниловог наратива.²⁹

Питање хронологије Милутинових освајања и предисторије брачног споразума из 1299. године, као и особености релевантних наративних извора, требало би, свакако, додатно осветлити у некој другој прилици. Везано за нашу тему, остаје да се одговори на питања када је Милутин предузео обнову Светог Ђорђа и Светог Никите, када је повратио отпалу Келију Свете Петке Хиландару тј. када је о свему томе издао одговарајућа акта? Раније наведени спомен Андроника II као дародавца Светог Ђорђа показује да је до Милутиновог ктиторског чина дошло тек пошто је од Андроника II (а не од Михаила VIII) освојио Скопље са околином. У погледу политичких околности, као најизгледнији тренутак када је могло доћи до издавања прве повеље Горгу, повеље Светом Никити и Хиландару о Светој Петки, изгледа нам онај када је, због стања ствари у византијско-српском сучељавању, као и општих прилика у царству, изгледало да су краљева освајања била осигурана, и када су преговори о миру и брачном споразуму две владарске породице већ били отпочели. Византијска страна је такве кораке предузела 1298. године, намеравајући да српског краља ожени царевом сестром, али се све, као

наслове мапа: „Српски експанзионизам у позном XIII веку“, нав. дело, 802, и „Пад западне Мале Азије под Турке у првој половини XIV века, нав. дело, 808).

²⁷ На значај овог податка указао је у једној напомени Л. Мавроматис (в. горе, 333–334, н. 29) и њиме подржао своју тезу да је Андроник владао Скопљем пре Милутина. Значај податка истакла је својевремено и Н. Радошевић, в. Манојло Фил, 593–594 н. 5, међутим, он је остао незапажен, в. *Спанковић*, исто.

²⁸ Дипломатар, бр. 104, 380л, 381л.

²⁹ Дипломатар, бр. 147, 535; *С. Тирковић*, Биографија краља Милутина у Улијарској повељи, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, ур. *В. Ђурић*, Београд 1991, 53–67, 66–67.

што је познато, на крају завршило склапањем брака српског краља са малолетном кћерком византијског цара, што је био један од преломних догађаја тога времена. У почетном делу краљеве повеље за Горг стоји да је Милутин нашао манастир „запустео и до темеља разорен“, као и да га је „из темеља обновио“. Колико год да топоси разарања и обнове из темеља не би требало да буду узети у дословном значењу, ваља прихватити да су они одговарали духу краљевог подухвата, а колико-толико и приликама у самом манастиру. Старање за обнову манастира, о којем краљ приповеда у почетном делу своје (прве) повеље за Горг, као и обнова Светог Никите, која је споменута у повељи за Хрусију, свакако да спадају међу најраније данас познате Милутинове ктиторске чинове у скопској области и новостеченим грчким областима његовог краљевства уопште. У исто то време српски краљ је вратио Хиландару и Келију Свете Петке, отпалу од манастира у време обнове власти византијског цара над Скопљем, а после склапања брака са кћерком византијског цара уследила је краљева потврдна хрисовуља Хиландару о поседу те келије, акт од којег смо и почели наше истраживање.

Srdan Pirivatrić

(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Arts and Sciences, Belgrade)

CHRONOLOGY OF FIRST CHARTERS OF KING MILUTIN, ISSUED AFTER THE CONQUEST OF SKOPJE

At the very start of his rule, in 1282 King Milutin conquered from Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologus a number of towns and areas, including Skopje with its region. Soon after, Emperor Andronikos II Palaeologus won over the town. Conditions for the Serbian King to take his first ktitor enterprises and regulate different issues regarding religious endowments in the region were created only with his new conquest of Skopje and the start of negotiations on peace and recognition of all his previous conquests of the territories of the Empire in 1298. King Milutin then restored the monasteries of St George and St Nikita and returned to Hilandar the cell of St Petka, which had been given as a gift to this Athonite monastery by his father King Uroš and which the monastery lost once Uroš no longer ruled Skopje and its region. All these acts included issuing of relevant charters of the king. After brokering a peace agreement and establishing family links with the Byzantine Emperor, by marrying Simonida in spring 1299, King Milutin issued confirmation charters for these endowments. What has been preserved of all the documents issued for endowments in the region of Skopje in the years before and after the marriage are only the beginning of the first charter for the monastery of St George, issued around 1298, the major part of the confirmation charter (without the introductory part) for the same monastery, issued in 1299/1300, and the confirmation charter about the gift of the chapel of St Petka to Hilandar, issued at around the same time.

